

EESTI MOODSA AJALOO

VII KONVERENTS

20.–21. JUUNIL 2001

TALLINNAS

Eesti moodsa ajaloo järjekordne konverents toimus jaanipäeva eel Tallinnas Ajaloo Instituudis. Arutelu üldsuunda määravaks juhtlauseks oli tänavu "Eesti Euroopa arengu kontekstis (19. ja 20. sajand)". Kuulati 21 ettekannet Eesti, Rootsi, Ameerika Ühendriikide ja Läti teadlastelt. Instituudi saali kogunes võrdlemisi arvukas kuulajaskond pealinnast, Tartust, mujalt Eestist ja mitmest välisriigist.

■ Avasõnad ütles Ajaloo Instituudi direktor **Priit Raudkivi**. Istungeid juhatasid Terje Anepaio, Peeter Järveldi ja Väino Sirk Eestist ning Anu Mai Kõll Rootsist.

■ Esimesena sai sõna **Ea Jansen** (Tallinn) ettekandeks "Väikerahva tugevuse allikad". Ta alustas küsimusega, kuivõrd sõltub väikerahva saatus suurte vahekordest, kuivõrd sisemistest teguritest. Kõik modernsed rahvused nõuavad oma kohta päikse all.

Garlieb Merkeli ajal ei nähtud eestlaste väikesearvuse probleemi. Tõlgi oli vaidlusküsimuseks, kas talurahvas üldse võib tsiviliseeruda. Eesti keele kõnelejate vähesus tegi aga muret paljudele eesti tegelastele. Kuid näiteks Carl Robert Jakobsonile ei olnud rahva väiksus eriline probleem. Talle olid eestlased põlisrahvas, kes peab saama võrdsed õigused teistega.

Ettekande tuumaks olid eesti avalikkuses käibinud arvamused eestlaste kui väikerahva püsijäämise ja eneseteostuse võimaluste kohta. Ärkamisajast peale levis Jakob Hurda poolt 1870. aastal sõnastatud tees: väikerahval on võimalus saada "suureks vaimult" ja sel viisil omada mõjujõudu ka suurriigi tagasihoidliku vähemusena. "Vaimusuuruse" resp. rahvuskultuuri mitmekülgse väljaarendamise mõte koos rahvusteadvuse tähtsusega kuulus 1880.–1890. aastatel kindlalt eesti ajakirjanduse temaatikasse, tulevikugarantiina lisandus edukus põllumajanduslikus tootmises päristalu baasil.

Ettekandja väitis, et vaimusuuruse idee variatsioonideks olid 20. sajandi algul ka Jaan Tõnissoni talurahvalikud "kultuurapaleused" ja Noor-Eesti

taotlus arendada välja euroopalik eesti elitaarkultuur. Samal ajal levis rassiteooriatega seonduv lootus eestlaste "heale tõule".

Sedastades kultuurilise enesemääratluse tähtsust ja ka selle kaudset poliitilist mõtet, leidis ettekandja siiski, et lahtiseks jäi poliitilise eksistent-sivormi küsimus. Kuid iga modernne rahvus püüdleb paratamatult selle lahendamise poole. Eestlaste poliitilisele eneseteostusele aitas ettekandja meelet kõige tõhusamalt kaasa see, et eestlased osutasid suuteliselt looma omaalgatuslike ühenduste ja rahvuslike ajalehtede abil ühiskonna uue organisatsioonilise võrgustiku, mis võimaldas kriitilisel hetkel ühendada erinevaid kihte, huvigruppe ja poliitilisi voole rahvuste enesemääramise idee nimel. Eesti rahvusriik sai seega 1918. aastal teoks mitte üksnes soodsa rahvusvahelise situatsiooni, vaid ka eesti rahvuse seesmise ideelise ja organisatsioonilise valmiduse tõttu.

■ **Martin Hallik** (Tartu Ülikool) kõneles teemal "Eesti orientalist 19. sajandil – Euroopa tippteadlane?", keskendudes Tartu Ülikooli õppejõududele ja üliõpilastele.

Orientalistikaga hakati Tartus tegelema juba *Academia Gustaviana* päevil usuteaduse vajaduste piires. 19. sajandil õpetamine ja uurimine laienes. Seda mõjutasid Vene impeeriumi idapoliitika ja rahvusvahelised teadussidemed. Orientalistikaga tegelesid algul sakslased, sajandi lõpul ka vene teadlased. Leopold Alexander von Schroeder uuris Vana-India tekste. Tema töödel oli üleeuroopalik tähtsus. Tartu Ülikooli kasvandikke õppis Berliinis ja Pariisis Euroopa tippteadlaste käe all. Akadeemilised kontaktid inglise orientalistidega võinuksid aga olla tihedamad. Tartu Ülikool ei saanud arendada kõrgtasemel orientalistikat suures ulatuses. Ei saa ka kõnelda Tartu orientalistikakoolkonnast, selleks puudus muu hulgas vajalik teaduslike eesmärkide ühtsus. Kuid oluline on juba seegi, et 19. sajandi Tartu orientaliste pidasid Euroopa teadlased kontaktivõimelisteks.

■ **Toivo Ülo Raun** (Indiana Ülikool, USA) käsitles oma ettekandes "The Revolution of 1905 in the Western Borderlands of the Russian Empire" võrdlevalt kaheksa mitte-vene rahvuse taotlusi ja kogemusi 1905. aasta revolutsioonis. Need rahvused (soomlased, eestlased, lätlased, leedulased, poolakad, juudid, valgevenelased ja ukrainlased) moodustasid ligi 40 protsenti kogu Venemaa rahvastikust. Riigi ääremaade moderniseerimistase (sealhulgas linnastumine ja kirjaoskus) varieerus 20. sajandi alguses õige silmatorkavalt, ka ajalooline ja kultuuriline taust olid tunduvalt erinevad. Sel-

lele vaatamata esitasid peaaegu kõik need rahvad 1905. aasta revolutsiooni käigus samasuguseid nõudmisi: Venemaa demokratiseerimine, autonoomia või laialdase omavalitsuse sisseseadmine ja kultuurilise surve lõpetamine. Kõige ulatuslikumalt mobiliseerisid revolutsioonaastral oma jõude soomlased ja poolakad, kõige tagasihoidlikumaks jäi rahvusluse tõus valgevenelastel ja ukrainlastel. Leedu rahvuslik liikumine oli mõneti hiline, kuid 1905. aasta jooksul jõudsid leedulased oma põhjanaabritele siiski enam-vähem järele. Vene impeeriumi kirju koosseis tekitas tsaarivalitsusele järjest rohkem raskusi. Teisest küljest, sama rahvuslik mitmekesisus nõrgendas revolutsioonijõude ja aitas valitseval režiimil kriisi üle elada.

■ **Olavi Arens** (Armstrong Atlantic State University, USA) esitas ettekandes "Legitiimsus ja Eesti Vabariigi tekkimine" poliitilise tõlgenduse Eesti Vabariigi sünnist.

Eesti riik tekkis ja jäi püsima, sest ta rahuldas selle aja sisemisi ja väliseid nõudmisi legitiimsuse võimu järele Eestis ja Euroopas. Esineja pakkus välja neli erinevat legitiimsuse käsitlust vaadeldes Balti aadli, eesti tegelaste, enamlaste ja nõukogude ning ühtse, jagamatu Venemaa pooldajate vaateid. Analüüsis ka sisemaist ja välisriikide toetust nendele erinevatele arusaamistele.

■ **Marju Luts** (Tartu Ülikool) oli valinud teemaks "Modernse eraõiguse võimalustest Eestis 19. ja 20. sajandil". Modernne eraõigus on võimalik vabade, võrdsete subjektide hulgas. See on liberaalse turumajanduse eraõigus, vastand seisuslikule eraõigusele. Nii jäi modernne eraõigus tsaariaegses Eestis kättesaamatusse kaugusesse. Võimalus ajakohase eraõiguse loomiseks kujunes Eesti Vabariigis seoses seisuste kaotamisega. Ent siingi ei toimunud areng väga kiiresti: säilis õiguse partikularism. Õigust püüti küll ühtlustada, kuid 1940. aastaks ei jõutud seda teostada. Nii juhtuski, et eraõiguse kogu Eesti territooriumil ühtlustas alles Nõukogude okupatsioon. Kuid totalitarismi tingimustes ei saanud modernsest eraõigusest muidugi juttugi olla. Alles Eesti taasiseseisvumine 1991. aastal avas põhimõttelise võimaluse kaasaegse eraõiguse maksmapanemiseks.

■ Õiguse ajaloo valdkonnas jätkas **Toomas Anepaio** (Tartu Ülikool) ettekandega "1920. aasta põhiseaduse mõju Eesti eraõiguse arengule". Ta keskendus kolmele põhiküsimusele:

1) millised muutused toimusid Eesti Vabariigi tsiviilõiguste alustes;

2) milliste menetluste abil need teostati;

3) millised olid sisulised muutused ühes või teises õigusinstituudis.

Põhiseadus mõjutas kõiki õiguse valdkondi, ka tsiviilõigust, mille reformimise vajadust mõisteti juba iseseisvuse algul.

■ **Kaido Jaanson** (Tartu Ülikool) ettekanne "Aleksander Kesküla (1882–1963) ja tema maailmanägemus" avas salapärase ja vastuolulise poliitikategelase isiksuse. A. Kesküla järgi oli Eesti Põhjala osa. Tema nägemust tasub mõnes suhtes kõrvutada tänapäevase Põhja dimensiooniga.

■ **Aleksander Loit** (Uppsala, Rootsi) arutles teemal "Välismaa humanitaarabi Eestile Vabadussõja ajal 1918–1920". Balti riikide abistamine muutus lääneriikidele aktuaalsemaks siis, kui Vene valgete suutmatuse bolševismi tõkestada sai täiesti ilmsiks. Abi lähtus tunduvas osas Euroopasse jäänud sõjamoonaladudest ja oli suunatud nii sõjaväele kui ka tsiviilelanikkonnale, sealhulgas lastele. Humanitaar- ja sotsiaallabi andsid mitmete riikide Punased Ristid. Oluline toetus tuli Soomest ja Taanist. Rootsi Punane Rist oli mõnevõrra tagasihoidlikum, sest selle eesotsas oli baltisakslastest mõjutatud konservatiivseid tegelasi. Kõige tõhusamat abi andis siiski Ameerika Punane Rist. Ameerika meditsiinitöötajatel oli suuri teeneid tüüfusetaudi tõkestamisel. Ameerika Punase Risti Balti Komisjoni materjalidest selgub palju huvitavat siinsete sündmuste, eriti eestlaste ja Vene valgete vahekorra kohta. Välismaalaste humanitaarne ja meditsiiniline tegevus põimus Eesti võimude omaga. Välismaalased märkasid eestlaste suutlikkust, mis võis mõjutada lääneriikide hilisemat seisukohavõttu Eesti iseseisvuse suhtes.

■ **Jaak Valge** (Eesti Vabariigi Siseministerium) kõneles teemal "Eesti Vabariigi majanduspoliitika edukus kahe maailmasõja vahel võrreldes teiste Euroopa riikidega".

Majanduspoliitika edukuse võrdlemisel võttis J. Valge aluseks kaks murdepunkti: 1) Esimese maailmasõja järgne stabilisatsioon;

2) kriisiaeg 1930. aastate algul.

Murdepunktide läbimise edukuse põhjal kujundas kõneleja riikide majanduspoliitilise edetabeli. Oluline oli stabiliseerimise kiirus, samuti selle teostamisviis. Päris veatuks ei saa lugeda ühegi riigi käitumist. Läti oli aga näiteks võrdlemisi tubli, andes eeskujuga teistele. Eesti võib paigutada stabiliseerimise edukuselt Euroopa keskmiste maa-de hulka. Eeldusi oli ehk enamaks, kuid paraku tehti majanduspoliitilisi vigu. Õnneks suudeti väl-

tida katastroofi rahanduses, millel tolleaegses pingelises sisepoliitilises olukorras võinuksid olla saatuslikud tagajärjed.

1930. aastal kiirustasid paljud riigid võidu rahakurssi devalveerima. Devalveerimise vajadus pidi olema selge Eestiski, kuid siin jädi hiljaks: kroon kukutati alla alles juunis 1933.

Kokkuvõttes oli Eesti majanduspoliitika pigem edukas kui ebaedukas. Läbimurret arenenud riikide hulka enne Teist maailmasõda siiski ei saavutatud.

■ Kongressi esimese päeva lõpetas **Anu Mai Kõll** (Stockholmi Ülikool) ettekandega "Estonian Agriculture at the End of Independence 1939. Tendencies of Differentiation or Equalization?" Huvitavalt hargnes põllumajanduse arengutaseme analüüsist probleem Nõukogude võimurite agraarpoliitika mõistusepärasusest (*resp.* mõistusevastasusest). Kas selle ilmse ebaratsionaalsuse taga võis peituda salakaval plaan talurahva lõhestamiseks ja ühe osa okupatsioonivõimu poolele meelitamiseks?

■ 21. juunil jätkus konverents **Valters Scerbinskise** (Läti Ülikool, Riia) ülesastumisega teemal "Ethnic minorities disputes: Riga's policy towards Latvian Estonians and Estonian Latvians during interwar period".

■ **Peeter Järvelaid** (Academia Nord, Eesti) oli valinud kõneaineks "Eesti õigusteadlaste kontaktid Lääne-Euroopa ülikoolidega 1920–1940". 19. sajandil kujunes Venemaal professoriks saamisel mudel: kõigepealt õppimine kodumaises ülikoolis, seejärel õppe- ja teadusreis välismaale. Sellist üldskeemi kasutati ka Tartu Ülikoolis õppejõudude ettevalmistamisel.

Eesti juristid siirdusid enesetäiendamiseks Berliini, Heidelbergi jt Saksamaa ülikoolidesse, samuti Viini, Pariisi ja mujale. Lääne-Euroopa ülikoolidest naasnud noored teadlased, nagu Artur Tõeleid Kliimann, Juhan Vaabel jt vaatasid üpris kriitilise pilguga kodumaa õigusteadusele ja vane ma põlve juristidele. Loomulikult tehti neile siis mõningi kord karjääri alustamiseks takistusi.

Nn vaikiva oleku aastail oli õigusteadlastel lihtsam tegelda pisiprobleemidega kui juurutada uusi ideid. Kokkuvõttes tuli Eesti õiguse arengule ka suks, et eestlased õppisid ja täiendasid end mitmes Lääne õigusteaduse keskuses. Nii ei muutunud domineerivaks ühe koolkonna mõju ja impulsse saadi eri maadest.

■ **Magnus Ilmjärv** (Ajaloos Instituut, Tallinn) vaates ettekandes "Balti Liidu moodustamine ja tegevus. Kas kasutamata jäänud võimalus?" liidu idee sündi ning Saksamaa, Nõukogude Liidu ja Poola

suhtumist sellesse. Teed liidulepingule tasandas autoritaarse riigikorra kehtestamine Eestis ja Lätis 1934. a kevadel. Seejärel lõppes 1920. aastast peale kestnud Nõukogude valitsuse vastuseis Balti koostööle: nüüd peeti seda teatud piires Moskva kasulikuks.

Üksmeele ja koostöö leping kolme Balti riigi vahel kirjutati alla 12. septembril 1934 Genfis. Tõelisest poliitilisest liidust (kõnelemata sõjalisest) ei saanud siiski asja. Lisaks erinevale arusaamale oma julgeolekust lõhestasid Balti liitu poliitikutel väiklased ambitsioonid ja vastastikune usaldamatus. Kui Nõukogude Liit esitas 1939. a septembris Balti riikidele baaside nõude, ei tekkinud Tallinna, Riia ja Kaunase vahel mingit välispoliitilist koostööd, ehkki 1934. a leping seda eeldanuks. Nii tuleb tõdeda, et 1939./1940. a sündmuste puhul jäeti kasutamata omavahelisest lepingust tulenevad võimalused.

■ **Raimo Pullati** (Tallinna Pedagoogikaülikool) ettekanne "Eesti–Poola kultuurisild kahe maailmasõja vahel" käsitles teadlaste ning kirjandus- ja kunstiinimeste suhtlemist. Eesti–Poola kontakte uurides tuli esile nii rõõmustavaid ja uhkust tekitavaid seiku kui ka traagilisi mälestusi. Tartu Ülikoolil säilis ühendus Poolaga, ehkki poolakaid siin 1920.–1930. aastail eriti palju ei õppinud. Kuid poolakad täiendasid end Tartus ja eestlased Poolas (näiteks meedikud). Tartut külastasid ka poola loodusteadlased ja üliõpilased.

Elavad olid juristide suhted. Eestis pöörati suurt tähelepanu Poola 1935. a põhiseadusele. Viimase mõjutusi on Eesti 1937. a põhiseaduses. Võrdlemisi tihedad olid üliõpilasorganisatsioonide sidemed. Poola kultuur mõjutas märgatavalt Eesti eliiti. Omaette suur kultuurisuhete valdkond on eestlaste õppimine Poola (sealh Gdanski–Danzigi vabalinna) kõrgkoolides 1920.–1930. aastatel. Poola kõrgkoolidel oli tähelepanuväärne osa Eesti tehnilise intelligentsi ja ohvitserkonna kujunemises.

Tollal valitses eesti õppiva noorsoo hulgas üsna elav huvi poola keele õppimise vastu. Eesti keelt õpetati ka Poolas, kuid tagasihoidlikumalt. Poola kultuuri tutvustasid meil agaralt Bernhard Linde, Aleksander Raid jt. Ettekandja tõdes, et tänapäeval on Eesti–Poola kultuurisidemed kahjuks kurvastavalt lõdvad.

■ **Kaalu Kirme** (Tallinna Pedagoogikaülikool) ettekanne "Teise maailmasõja aegne Eesti kunst rahvusliku eneseteadvuse õhutajana" käsitles ajavahemikku 1941. aasta suvest 1944. aasta sügiseni.

Saksa okupatsioonivõimud ei sekkunud üldiselt Eesti kunstis. Loomingule takistusi ei tehtud, kuid okupatsioonivastane propaganda ei ol-

nud muidugi võimalik. Kunstnikud püüdsid kaasmaalaste eneseteadvust ja -usku ülal hoida intensiivselt viljeledes kodumaa ja rahvuslikku temaatikat. Nii ilmnevadki nende aastate eesti kunsti järgmised läbivad jooned:

1) võitlus vabaduse eest; 2) töö kui eestluse põhialus; 3) Eesti looduse ilu ja suursugusus; 4) eesti rahva kannatused; 5) eesti mütoloogia seoses sõja ja kannatustega.

Võitluse teema oli tollal küllaltki delikaatne. Üks okupatsioon oli asendunud teisega. Saksa võimud ei tahtnud Eesti iseseisvusest kuulda. Kuid näiteks metsavendade kujutades sai kunstnik vihjata eestlaste võitlusele idapoolsete anastajatega, ilma et tulnuks luua seost Saksa sõjaväega. Kunstnikud tegid ka rindejoonistusi, kuid nendest on enamik kadunud või autori poolt hiljem hävitatud. Kogu oma hingejõu panid maastikuvaadetes Eduard Viiralt ja Günther Reindorff. Kannatuste teemat käsitlesid mõjuvalt Johannes Greenberg, Richard Kaljo jt.

Kunstnikud vabanesid niisuguseid teoseid luues sisepingetest, ühtlasi aitasid rahval raskeid aegu üle elada.

■ **Rein Helme** (Humanitaarinstituut, Tallinn) etteaste eesmärk oli anda oma panus probleemi "Hjalmar Mäe ja Saksa okupatsioonirežiim Eestis" selgitamisse. R. Helme rõhutas, et H. Mäe, kelle sünnist möödub sügisel 100 aastat, käsitlemisel on sageli mööda mindud isiksusest, inimlik aspekt on unustatud. H. Mäe tahtis teha tööd ja oli valmis vastutama. Mänguruumi oli aga nii temal kui ka Eesti Omavalitsusel vähe.

■ **David Vseiovi** (Eesti Kunstiakadeemia) ettekande "Sillamäe tegur Eesti NSV sõjajärgses arengus" mõte oli juhtida tähelepanu "Sillamäe fenomenile", millest seni on vähe kõneldud. Sillamäe linn on mõjutanud tugevasti Virumaa ilmet.

Vastavalt esialgsele plaanile pidi Sillamäe kombinadi peatehas tulema Narva. Nõukogude Liidu ühe salajasema ettevõtte rajamine oleks tähendanud Narva muutmist kas tervikuna või vähemalt osaliselt suletud linnaks. Mingil põhjusel kombinati Narva siiski ei ehitatud. Kuid see veel 1940. aastate lõpupoole jõus olnud kavatsus võis olla üks peapõhjusi, et põlisnarvalasi ei lastud tagasi oma kodulinna.

Sillamäest sai üks olulisemaid võõrelanikkonna pumbajaamu Eestisse, see mõjutas oluliselt Narva ja Virumaa demograafilist arengut. 1950. aastate algul oli Sillamäe kiiresti arenev keskus, kus ehitati palju ja oli suhteliselt hea elamufond. Hiljem Sillamäe tähtsus Nõukogude Liidu sõjatööstusele vähenes.

■ Seejärel kuulati kahte ettekannet tänapäeva Eesti seostest Euroopaga. Need olid: **Per Hög-seliuse** (Lindköpingi Ülikool, Rootsi) "The Contemporary history of Estonian telecommunications and electricity: a European perspective"; **Marika Kõrchi ja Aksel Kõrchi** (Euroouuringute Instituut, Tallinn) "Eesti identiteedi muutused Euroopa Liiduga liitumisel: plussid ja miinused". Viimase autorid tõdesid, et euroopaliku samasustunde areng on 1990. aastatel olnud kiire, kultuuriliselt ühtse Euroopa tunnetus on laienenud. Eesti avalikus arvamuses kostab ka ärevaid hääli, kardetakse rahvusriikluse võimalikku murenemist jm. Väike-rahval ilmneb sellist ohutunnet enam, poolakatel, ungarlastel ja teistel suurematel rahvastel tunduvalt vähem.

■ Kultuuriseisundit Eestis käsitles veelgi laiemal taustal **Aili Aareleid-Tart** (Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Tallinn). Ta kõneles teemal "Estonian Folk Culture Meeting Post-modernity". Rahvakultuuri iseloomustavad ühine tegevus, oma juurte tunnetamine ja loovus. Rahvakultuur teeb meid selliseks, nagu me oleme. Seega, rahvakultuur on laiemalt võttes see, mida rahvas teeb, rahva elu. Etniline pärand, rahvakunsti elustamine on vaid rahvakultuuri üks traditsioonilisi elemente. Seega kaasaegne rahvakultuur on pärimuskultuurist tunduvalt laiem. Tänapäev mõistab ja kujundab rahvakultuuri teisiti kui vanem põlvkond. Kultuur ei ole olemuselt suletud süsteem ja võimalused mõjutuste saamiseks laienevad. Toimub rahvakultuuri kui terviku ja selle üksikute valdkondade piirjoonte teatav ähmastumine. Piirid on postmodernistlikult segamini.

■ Teise tööpäeva viimaseks ettekandeks oli **Igor Tõnuristi** (Ajaloos Instituut, Tallinn) "Eesti kannel 19. sajandist Euroopa keelpillide liidus", millest selgus, et meie rahvamuusika sümbol – kannel – on ammusest aegadest olnud vähemalt ühe jala-ga Euroopas.

■ Konverentsi lõpetussõnad lausus **Priit Raudkivi**. Kahel varasuvisel päeval kuulnud ettekanded, sõnavõttud ja vaidlusedki kinnitasid, et 1989. aastal alguse saanud ja seni üle aasta toimunud Eesti moodsa ajaloo konverentsid on endiselt meie ajalooteadusliku elu tähelepanuväärseks osaks.

Väino Sirk